

A kereskedelmi iskoláink a 19. századi német és francia szakoktatás tükrében

NAGY ADRIENN

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára

A 19. század második felében kibontakozó hazai középfokú kereskedelmi szakképzés mintájául a német, osztrák, valamint a francia kereskedelmi szakoktatási „modell” szolgált. A rendelkezésünkre álló elsődleges (szervezeti szabályzatok, iskolai értesítők, tantervek) és másodlagos források vizsgálata, összehasonlító elemzése során arra kerestük a választ, hogy vajon az Eötvös József és munkatársai által feltérképezett, így különös figyelmet kapó német, osztrák és francia szakiskolai rendszer egyes elemei (a képzés szerkezetét, a tananyag tartalmát és a végzettséget tekintve) megjelentek-e, ha igen, milyen formában a hazai kereskedelmi iskolák megszervezése során. Továbbá vizsgálatunk tárgyát képezte annak feltérképezése, hogy miként alakult e hangsúlyosan gyakorlati képzést is nyújtó, közvetlenül a munkaerőpiacra felkészítő közép/felső kereskedelmi iskolatípusban az elméleti és a szakmai tantárgyak óraszámának aránya.

A NÉMET, OSZTRÁK ÉS A FRANCIA KÖZÉPFOKÚ KERESKEDELMI SZAKKÉPZÉS MEGSZERVEZÉSE

A német fejedelemségek területén a 18. század végén és a 19. század elején működött néhány kereskedelmi tárgyakat is tanító iskola, de ezek jelentős része a napóleoni háborúk idején megszűnt, így a német kereskedelmi szakoktatás fejlődése csak az 1830-as években vett újabb lendületet. Magdeburg város tanácsa által 1819-ben alapított öt évfolyamos felső ipari és kereskedelmi iskolában (Höhere Gewerbe- und Handelungsschule) a kereskedelmi képzésre az utolsó évben került sor, azonban 1844-ben – miután az intézmény reáliskolává alakult – ez a szakirányú képzés megszűnt (Vincze, 1935. 102. o.). A két évfolyamos danzigi Handelsakademie 1832-ben nyílt meg, azonban ez az iskola a „felsőbb” polgári és a reáliskolát végzett (17-18 éves) növendékeket fogadta. Az intézményben az 1860-as évek elején két, 1878-ban újabb egy évvel csökkentették a felvételi korhatárt, ám így szép lassan általános műveltséget adó polgári iskolává alakult át, elvesztve szakiskolai jellegét, majd 1893-ban megszűnt. A neves szakíró David August Schiebe 1831-ben alapította az első középfokú kereskedelmi iskolát

Lipcsében. Az Öffentliche Handelslehranstalt intézmény középfokú iskolája a Handelsrealschule (=kereskedelmi reáliskola) volt első olyan kereskedelmi iskola, amely alsó és középfokú kereskedelmi oktatást biztosított egy intézmény keretein belül (Rätzer, 2001). A korszakban hasonló jellegű kereskedelmi iskola működött Berlin (1843), Drezda (1845), Ausgburg (1845), Zwickau (1847), Chemnitz (1848), Hildburghausen (1849) és Freiburg (1849) városában. A 19. század közepétől a középfokú kereskedelmi képzést a kereskedelmi reáliskolák (Handelsrealschule) és a felsőbb kereskedelmi iskolák (Höhere Handelsschule) szolgálták. Az 1870-es évek végén az intézmények önállóan vagy valamely reáliskolához vagy reálgimnáziumhoz (Königliche Realschule mit Handelsabteilung, Realgymnasium nebst Handelsschule) kapcsolva működtek. Míg az önálló iskolák két, három vagy hat évfolyamosak voltak, addig a kapcsolatos iskolák csak az utolsó két évben nyújtottak szakképzést (tulajdonképpen a reáliskolai tanulmányaikat egészíthették ki a tanulók egy két éves kereskedelmi tanfolyammal) (Ditchen, 2015).¹

A nyilvános és a magán, illetve az önálló (19) és a kapcsolt (9 más intézettel kapcsolatos) 28 középfokú kereskedelmi iskola közül 1885-ben 23 intézmény sikeresen vizsgát tett növendékeit megillette az egyéves katonai önkéntességi jog (Ábrai, 1887). A különböző előtanulmányokkal érkező diákoknak szinte minden iskolában felvételi vizsgát (német, francia, földrajz és történelem tantárgyból) kellett tenni. A három évfolyamos képzést a tanulók a magyarhoz hasonló érettségivel zárhatták, mely – akárcsak hazánkban – egyéves önkéntességet biztosított.

Németországban a kereskedelmi iskolák nem a kereskedelmi vagy a közoktatásügyi, hanem a belügyminisztérium alá tartoztak, azonban ez szinte csak névleges volt, mert a minisztérium az iskolák külső, belső szervezetébe nem szólt bele. Továbbá az állam anyagilag sem támogatta jelentős mértékben az iskolákat, jelzi ezt az 1888-ban megítélt, mindössze évi 10.000 márka szubvenció is (Ditchen, 2015). A leghíresebb, 1831-ben alapított lipcsei iskola kapta a legtöbb állami támogatást (4500 márka/év), de ez az összeg is elenyésző volt (6%) az évi 80.000 márkás költségvetéséhez képest, melynek a tandíjak (évi 360 márka/fő) által nem fedezett részét a helyi kereskedelmi kamara állta (egyúttal biztosítva az épületet is) (Ábrai, 1887; Ditchen, 2015). Az állami „támogatás” tulajdonképpen kimerült az iskolákat sikeresen elvégző, bizonyítványt nyert tanulók számára biztosított egyéves katonai önkéntesség jog megadásában. Az iskolák maguk ezt a kedvezményt úgy ítélték meg, hogy az állam nem a kereskedelmi iskolák érdekében, hanem a hadsereg tisztai aspiránsainak szaporítása céljából adta, amely ugyan a tanulói létszám növekedését vonta maga után, ám egyúttal a kereskedelmi pálya iránt nem érdeklődő, ott elhelyezkedni nem kívánó diákokat kényszerített az iskolákra, megnehezítve ezzel a magas színvonalú szakmai

---

¹ Reáliskolával kapcsolatos Königliche Realschule mit Handelsabteilung: Kaiserslautern, Fürth, Landshut, míg Zittau-ban és Frankfurtban a reálgimnáziummal kapcsolatos kereskedelmi tanfolyam működött.

képzés fenntartását. Németországban többségében a magánvállalkozások, kereskedők, kereskedelmi testületek karolták fel a kereskedelmi szakoktatás ügyét, sorra alapítva az iskolákat.

Az 1895-ös esztendő csakúgy, mint hazánkban, a német szakiskolai képzésben is a változások éve volt, ugyanis ekkor jött létre a Der Deutsche Verband für das kaufmännische Unterrichtswesen. E szövetség három bizottságában (Handelshochschulen: kereskedelmi főiskolák, Handelsschulen: kereskedelmi iskolák és Fortbildungsschulen: tanonciskolák bizottsága) minden (37) szövetségi állam (280 iskola 46 küldöttje) képviseltette magát, melyek célul tűzték ki a kereskedelmi szakképzés átalakítását és a felsőfokú kereskedelmi oktatás megszervezését (Zander, 2004. 58. o., Cocks és Jaraus, 1990).

Németországban 1900-ban 14, a középiskola hatodik osztályára épülő, a szakmai tárgyakra kiemelt hangsúlyt helyező felső kereskedelmi, valamint 36, a szakmai képzés mellett kellő általános műveltséget is nyújtó kereskedelmi reáliskola működött (Horlebein, 1991. 407. o.). A szövetség (Verband) 1909-ben elfogadott egy úgynevezett „normál-tanítástervet” a kereskedelmi reáliskolák részére, mely a hatosztályos reálkereskedelmi iskolákat tartotta követendő példának. A javasolt tanterv értelmében az alsó három osztályban a reáliskolák tananyagát tanították, amely a felső három osztályban kiegészült volna a kereskedelmi szaktárgyakkal. Ám ezt a szövetség által kidolgozott tantervet ebben a formában sehol nem vezették be (Horlebein, 1991. 108. o.). A kereskedelmi iskolák szövetségének célja az iskolák egységesítése volt, mely 1914 előtt a gyakorlatban nem valósult meg.

Ausztriában valamivel később szerveződtek az első középfokú kereskedelmi iskolák. A 19. század elején a három évfolyamos reáliskolák egy részének tanulmányi idejét két évre csökkentették, és a harmadik évfolyamot kereskedelmi tagozattá alakították át. Az első, középfokúnak mondható kereskedelmi iskola az 1834-ben Franz Mahr által alapított laibachi kétéves kereskedelmi magániskola volt (Schack és Vincze, 1930). Az elkövetkező évtizedekben több hasonló iskola nyílt (Bécs, Brünn, Graz). Ám ezek az iskolák nem elégítették ki a nagyiparos és nagykereskedő családok igényeit, ezért azok külföldön taníttatták fiaikat. A középfokú kereskedelmi képzés csak az 1850-es évek közepén, a kapuit 1856-ban megnyitó prágai akadémia megszervezésével vette kezdetét, melyet 1858-ban az iparosok és kereskedők társulata által alapított Bécsi Kereskedelmi Akadémia (Verein der Wiener Handelsakademie) követett (Engwall és Zamagni, 1998). A prágai a csehországi kereskedőknek, a bécsi pedig a helyi gazdag kereskedők fiainak szánta iskoláját. Hasonló jellegű képzést nyújtott az 1863-ban a kereskedők és iparosok társulata által alapított grazi akadémia is (Akademie für Handel und Industrie), mely azzal a céllal jött létre, hogy a térség iparosainak kereskedelmi, míg a kereskedőknek alapvető ipari ismereteket nyújtson. Az intézmény az elemi iskola növendékeit három év előkészítő osztályokban eltöltött idő után vette fel a szintén hároméves akadémiai tagozatra. A grazi akadémia tanulói egy közös alapozó képzés után a kereskedői, illetve az ipari tagozat közül

választhattak (*Schack és Vincze, 1930*).

A bécsi akadémia egy kétéves előkészítő és egy szintén kétéves akadémiai tagozattal működött. A kétéves előkészítőt azoknak szánták, akik a középiskolának csak az alsó tagozatát végezték el, míg az akadémiai tagozatra a középiskola befejezése után közvetlenül jelentkezettek a diákok. Az iskola szerkezete 1872-ben átalakult – miután vasúti és biztosítási tanfolyamokat indítva az állam is bekapcsolódott a képzésbe –, az előkészítő tanfolyam kiegészült az akadémia első osztályával, így hároméves kereskedelmi középiskolaként működött tovább. Az akadémiai tagozat második évfolyama egyesült a fentiekben jelzett tanfolyamokkal és kétéves főiskola (*Handelshochschule*) jött létre, ám ez csak rövid életű volt, mivel a gazdasági nehézségek miatt még 1877-ben megszűnt. Így az ekkor már Wiener Handelsakademie néven ismert iskola a prágaihoz hasonló felső kereskedelmi iskolaként működött (*Vincze, 1935; Scheinder, 2001*). Az osztrák középfokú oktatásban a 1868-ban bevezetett önkéntességi kedvezmény a szakoktatásra is hatással volt. Mindazon tanulók, akik valamely három évfolyamos nyilvános kereskedelmi középfokú iskolát elvégezték és végbizonyítványt szereztek, megkapták az egyéves önkéntességet. Azonban e jogot a hazai iskolákkal szemben az osztrák felső kereskedelmi iskolák tanulói nem kapták meg automatikusan, hanem minden iskolának külön kellett kérelmeznie azt a Hadügyminisztériumtól. Bár kereskedelmi érettségi vizsga az osztrák iskolákban is volt, de annak letétele nem volt szükséges az önkéntességi kedvezmény elnyeréséhez. Így nem meglepő, hogy igen alacsony volt az érettségit tett tanulók aránya, hiszen e nélkül is megkapták az önkéntességi jogot.² A három évfolyamos kereskedelmi iskolába való felvétel feltétele 1872-től a 14 éves életkor betöltése, valamint a polgári iskola vagy a középiskola alsó osztályainak sikeres elvégzése vagy az eredményes felvételi vizsga. Az egyéves önkéntességgel kecsegtető három évfolyamos középfokú szakiskolák – csakúgy, mint Magyarországon – igen hamar, azok körében is népszerűvé váltak, akik korábban nem választották volna ezt az iskolatípust. A két évfolyamos kereskedelmi iskolák – melyek fenntartásához az állam, a tartomány, a kamara és a kereskedő egyesületek is hozzájárultak – végbizonyítványa önkéntességre nem jogosított, ezért az 1870-es évektől egyre inkább háttérbe szorultak, és sorra nyíltak a hároméves intézmények (*Innsbruck, Krakkó, Brünn, Reichenberg*). Számos két évfolyamos iskola úgy próbált fennmaradni, hogy előkészítő, illetve önkéntességi jogot biztosító vizsgára felkészítő tanfolyamot indított (*Schack, 1929. 156. o.*). Ausztriában az iskolák fenntartási költségeiből a kereskedelmi kamarák, a testületek és a takarékpénztárak mellett, az állam nagyobb arányban vette ki a részét, mint Németországban. Az 1880-as évek közepén 19 osztrák középfokú kereskedelmi iskola működött (4431 tanulóval)³, közülük hét – három évfolyamos intézmény

---

² A churdimi három évfolyamos felső kereskedelmi iskolában 1899/1900-as tanévben 68 tanulóból csak egy fő jelentkezett érettségire (*Vincze, 1935*).

³ 1901/02-es tanévben az osztrák kereskedelmi akadémiák képzéseire 3915 tanuló iratkozott be (német tannyelvű 2329, cseh 1300, olasz 166, lengyel 120). Az abiturienek száma 1119 (645 német,

– akadémiai címet viselt (Bécs 1858, városi alapítású Churdim-i cseh akadémia 1882, kereskedők, iparosok által alapított grázi akadémia 1863, helyi kereskedők által alapított linzi akadémia 1882, állami alapítású trieszti akadémia, helyi kereskedők által alapított prágai németnyelvű akadémia 1856, illetve a cseh kereskedők társulata által alapított cseh akadémia 1872), míg a többi, döntően két évfolyamos iskolát a korszakban összefoglaló néven kereskedelmi középiskolaként emlegették, ugyanis elnevezésük igen eltérő volt (Handelsschule, Handels Mittelschule, Handels-Institut, Handels Lehranstalt). A középfokú két és három évfolyamos kereskedelmi iskolák működését 1910-ben szabályozta a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium. A három évfolyamos iskolák tanulmányi idejét négy évre emelték.⁴

A 18. század végén Franciaországban létrejött ugyan néhány középfokúnak mondható olyan magániskola, amely kereskedelmi ismereteket tanított, ám ezek igen rövid életűek voltak és a 19. század elejére kivétel nélkül mind megszűntek. Az első állandó jellegű középfokú kereskedelmi iskola az 1819-ban Párizsban a lyoni kereskedő és jogász Vital Roux és további két párizsi kereskedővel (Brodart és Legret) közösen alapított l'École Spéciale de Commerce et d'Industrie (Fridenson és Paqui, 2008). Az iskola az 1830-as években Adolphe Blanqui – neves francia közgazdász – igazgatása alatt vált igazán népszerűvé, miután 1838-tól állami támogatást nyert. 1852-től immáron École Supérieur de Commerce néven működött a három évfolyamos 16. életévüket betöltött fiúkat fogadó, ekkor már igen jó hírnévnek örvendő iskola, mely 1860-as évekig Franciaország egyetlen középfokú kereskedelmi iskolája volt.

A szakiskolák kiépülésre a Victor Duruy közoktatási miniszter nevével fémjelzett, a középfokú oktatás átalakítását célul kitűző törvény 1865. június 21-i elfogadása után került sor. Egyéb intézkedések mellett e törvény szabályozta az úgynevezett „speciális középfokú oktatást” („enseignement secondaire spécial”) azaz az ipari, a mezőgazdasági, és a kereskedelmi képzést (Graves, 1964). Az 1860-as évek második felében létrejött ugyan néhány a kereskedelmi ismereteket oktató iskola, ám ezek színvonala elmaradt a párizsi iskolától. Középfokú két évfolyamos kereskedelmi iskola nyílt 1871-ben Le Havre-ban, 1872-ben Rouenban, Lyonban, Marseille-ben, 1874-ben Bordeaux-ban, majd 1881-ben Párizsban (Prévor, 1964. 171-172. o.). A 19. század második felében a kereskedelmi iskolák népszerűségét növelte egyrészt az 1875-ben elfogadott katonai szolgálat halasztásáról szóló rendelet, másrészt az 1889-ben a középfokú szakiskolákra is kiterjesztett véderőtörvény biztosította egyéves önkéntességi kedvezmény, melyet minden kétéves nyilvános kereskedelmi iskola tanulója

393 cseh, 67 olasz, 14 lengyel) fő volt. A tartományok kereskedelmi iskoláinak száma: Csehország 9 iskola 1908 tanuló, Morvaország 4 iskola 517 tanuló, Tirol 2 iskola 215 tanuló, Galícia 2 iskola 120 tanuló, Alsó-Ausztria 1 iskola 681 tanuló, Stájerország 1 iskola 271 tanuló, Felső Ausztria 1 iskola 131 tanuló, Trieszt 1 iskola 72 tanuló (Koltai, 1903. 250. o.).

⁴ Négy iskola Bécsben (Alte Wiener Handelsakademie, Neue Wiener Handelsakademie, Handelsakademie der Wiener Kaufmannschaft Handelsakademie für Mädchen), négy pedig vidéken (Linz, Graz, Klagenfurt, Innsbruck) működött (Vincze, 1935).

megkaphatott.⁵ Így az 1890-es években az iskolák igyekeztek nyilvánossági jogot nyerni, ami egyúttal a tanulói létszám növekedését eredményezte. Franciaországban 19. század második felében állami kereskedelmi iskola nem működött, hanem 10 magánintézmény szolgált a középfokú kereskedelmi szakképzést, míg Magyarországon az ekkor működő 23 iskolából 6 volt állami és 7 államilag segélyezett. Néhány kivételtől eltekintve szinte minden kereskedelmi iskola a helyi kereskedelmi kamara patronálása mellett, egy Conseil d'administration (kormányzótanács) elnevezésű felügyelő bizottság irányításával működött. A bizottság a kamara, továbbá a közéletben és a gyakorlat terén ismert és jártas férfiakból állt, akik döntöttek a tananyagról és a tanítás kivételével intézték az iskolai ügyeket. E rendszerből adódott, hogy a középfokú kereskedelmi iskolát sikeresen elvégzett diákok nem a tanári kar, hanem külön a kereskedelmi miniszter által kinevezett „examineur” előtt tettek záróvizsgát (Szántó, 1895).

A francia kereskedelmi iskoláknak három típusa különíthető el, a felső kereskedelmi iskolák (Écoles supérieures de commerce), az elemi és felsőbb kereskedelmi iskolák (Écoles Commerciales), valamint az esti kereskedelmi tanfolyamok (Cours commerciaux gratuits du soir). Az iskolák szervezetét illetően jelentős különbségek voltak, mivel egységes törvényi vagy egyéb szabályozás nem volt. A képzések közös vonása volt az irodai gyakorlat tantárgy, amelyet általában 6-13 órában oktatták és a heti óráknak átlag egyharmada volt, az angol nyelvet minden iskolában, míg a németet csak kevés helyen tanították. A tanulók reggel 7.30h-tól délután 17.45h-ig ugyan szünetekkel, de egész nap előadásokat hallgattak. Rendszeresek voltak a heti gyárlátogatások és az egyéb kirándulások. Az 1880-as években több iskola a comptoir-rendszert alkalmazta, melynek lényege volt, hogy az egyes osztályok mint üzletek működtek, egymással különböző üzleti ügyeket folytattak (Bonin, 2006).

A kereskedelmi miniszter 1898-ben újfent módosította a nyilvánossági jog, illetve az állami elismerés feltételeit, mellyel a felső kereskedelmi iskolák rendtartását valamelyest egységesítette. A rendelet előírta a felvételi versenyvizsgát, melyen a 16. életévet betöltött tanulóknak matematikából, természettanból, vegytanból, földrajzból és történelemből kellett számot adni ismereteikről. A két évfolyamos kereskedelmi iskolák igény esetén indíthattak előkészítő osztály/tanfolyamot. A kereskedelmi iskolákban 1898-tól központilag, a miniszter által jóváhagyott közös tanterv és fegyelmi szabályzat alapján folyt az oktatás. A sikeres osztályvizsgák után a tanulóknak záróvizsgát kellett tenni, melynek kérdéssorát a miniszter hagyta jóvá. A bizottság tagjai minden tárgyból 0-20-ig

---

⁵ 1875. december 31-én a képviselőház a katonai törvény 57. cikkelyének halasztási kedvezményét a kereskedelmi kamarák által szubvencionált iskolák növendékeire is kiterjesztették. A fiatalok a 24. életévükig tolhatták ki bevonulásukat, ha emiatt félbe kellett volna szakítani tanulmányaikat. Egyéves önkéntességi kedvezményt csak külön katonai vizsgálat fejében kaphattak. Azonban a kereskedelmi körök 1886. évi bordeaux-i kereskedelmi oktatási kongresszus agitációjára végül az 1889. július 15-én kelt új véderőtörvény megadta az egyéves önkéntességi kedvezményt. E szerint minden oklevéllel rendelkező növendéket szabadságolták egy évi katonai szolgálat után, ha nyilvános jogú felső kereskedelmi iskolában végzett (Borotvács-Nagy, 1928. 215. o.).

osztályozták a diákokat. A tanulók első négyötöde, akik elérték a maximális pontszám legalább 65%-át egy katonai záradékkal ellátott oklevelet, míg a fennmaradt egyötöd (55-65% eredménnyel végzettek) iskolálatogatási tanúsítványt kapott és három év katonai szolgálattal tartozott (*Lenormand*, 2008). Ám ez a kedvezmény csak 1906-ig volt érvényben, ugyanis Clemenceau miniszterelnöksége idején a kétéves katonai szolgálatot három évre emelték, valamint az egyéves önkéntességet megszüntették és a tanulók számára is kétéves szolgálatot tettek kötelezővé. A rendeletben szabályozták, az egyéb szakiskolák mellett, a kereskedelmi iskolák működését is. Bár készült egy, a képzési struktúra alapját meghatározó – fentiekben jelzett – közös tanterv, azonban a rendelet szinte teljes körű autonómiát biztosított az iskolák fenntartóinak, lehetővé téve számukra, hogy tantervüket, szervezetüket és vizsgálati rendtartásukat az adott vidék igényei szerint állítsák össze. Egyúttal megvonták az iskolatípus végzettjeitől az egyéves katonai önkéntességet (*Szántó*, 1925). Megmaradt ugyan a szakfelügyelők szórványos látogatása, azonban a felső kereskedelmi iskolák autonóm intézményként működhettek, döntően a helyi szükségletek szerint alakították képzésük tartalmát. Amíg a magyar iskolákat egyfajta egyetemesség (egységes képzési struktúra) jellemezte, addig a francia intézményeket a specialitás (a képzés igények mentén történő kialakítása).

KÖZÉPFOKÚ KERESKEDELMI SZAKOKTATÁS MAGYARORSZÁGON

Míg az 1850-es évek előtt a vasárnapi iskolák határozták meg a hazai szakoktatás jellegét, addig a század közepétől egyre nagyobb hangsúlyt kapott a középfokú szakképzés, melynek első fontos állomása 1857-ben a Pesti Kereskedelmi Akadémia megnyitása volt. A polgári kereskedőknek a tanoncoktatás tekintetében megfogalmazott igényei a nagykereskedők számára már nem bizonyultak elegendőnek. A nagykereskedők, akik testületté 1846-ban szerveződtek, nem elégedtek meg az elemi, polgári, magán, illetve egyes alreáliskolák szakképzési színvonalával, valamint ezen iskolák nyújtotta végzettségek társadalmi presztízsével. Az 1850-es évek közepén a nagykereskedők már nyíltan is szót emeltek egy a fentiekben már említett Höhere Handelsschule, azaz egy középfokú felsőbb kereskedelmi iskola megalapítása mellett (*Pólya*, 1896. 146. o.). A Nagykereskedők 1856. évi választmányi ülésén Appiano József, a Pest-Budai Kereskedelmi és Iparkamara elnöke felszólalásában rámutatott arra, hogy ha az állam nem tesz semmit, akkor magának a testületnek kell lépnie a középfokú kereskedelmi szakoktatás megszervezése érdekében, akár vállalva az ezzel járó anyagi terheket is. Appaino mintaként a lipcsei, a drezdai, a brünni és a laibachi iskolát mutatta be. Végül a nagykereskedők testülete egy bizottságot állított fel, melynek tagjai (Fusch Rudolf, Weiss Bernát, Kochmeister Frigyes mellett, az ipartanodai tanárok is képviseltették magukat Bidermann Ferenc, Fritsch

Vilmos, Conlegner Károly) feladatuk kapták, hogy a külföldi – elsősorban német – iskolák tanulmányozása után dolgozzák ki egy középfokú kereskedelmi iskolatípus alapításának és szervezetének a tervét (*Vincze, 1937. 64-65. o.*).

A külföldi iskolák közül leginkább az 1831-ben August Schiebe által alapított, lipcsei intézmény (Handelsrealschule) felelt meg a hazai igényeknek, melynek célkitűzéseiben a gyakorlati képzés fontossága mellett, az általánosan művelő tárgyak is jelentős szerepet kaptak, ez utóbbi a nagykereskedők számára kiemelten fontos volt, mivel így fiaik a szakma elsajátítása mellett a társadalmi hierarchiában is feljebb léphettek (*Rätzer, 2001. 18-19. o.*). Azonban, amíg a tantárgyfelosztás, a szervezeti szabályzat mintájául a kezdetben célként megfogalmazott egy vagy két évfolyamos, a szakmai képzést előtérbe helyező német felsőbb kereskedelmi iskola (Höhere Handelsschule) helyett, az Entwurf és a lipcsei Handelrealschule tanításterve szolgált, addig a leendő iskola elnevezésére az 1856-ban megnyíló prágai Handelsakademie. Végül az új pesti iskola működési alapelveit és szervezeti szabályzatát a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulata és a Pesti Polgári Szabadalmazott Kereskedelmi Testület dolgozta ki, melyet a Helytartótanács 1857. április 17-én határozatával (némi módosítás után) elfogadott (*Bricht, 1896. 231. o.*). A Pester Handelsakademie (Pesti Kereskedelmi Akadémia) ünnepélyes megnyitására 1857. november 1-én került sor.⁶ A végleges szervezeti szabályzat értelmében két tagozatra oszlott az iskola (akadémia): állt egy felsőbb kereskedelmi tanintézetből (Höhere Handelsschule) és egy kereskedő tanonciskolából (Schulen für Handelslehrlinge). A középfokú kereskedelmi tagozat egy hároméves felső kereskedelmi iskolát, egy kétéves előkészítő iskolát (Vorbereitungsschule), és egy kétéves esti tanfolyamot foglalt magába. Az előkészítő iskolát azok a diákok látogatták, akik a felvétel feltételeinek – amely az alreáliskola három vagy az algimnázium négy osztályának sikeres elvégzését kívánta meg – nem feleltek meg.⁷ A felsőbb kereskedelmi iskola három évfolyamból állt és heti 35-34-33 órában tanulták a diákok az általános és szakműveltséget adó tárgyakat (*Vincze, 1935. 49. o.*). Az iskola tanítási nyelve a német volt, majd 1861-től az előkészítő osztályban a magyar és a történelem, míg a felsőbb osztályokban a történelem tantárgy oktatása magyar nyelven folyt. A diákok tanulmányaik végén úgynevezett „elbocsátó-bizonyítványt” kaptak (*Schack és Vincze, 1930. 323. o.*). A kiegyezés előtt a pesti akadémiához hasonló középfokú kereskedelmi iskola nem volt hazánkban.

A középfokú szakoktatás első intézményének (Pesti Kereskedelmi Akadémia) létrejöttében legalább olyan nagy szerepe volt a gazdasági igényeknek, mint a pesti nagykereskedők társadalmi elismerés utáni törekvésének. Ez utóbbit jelzi,

---

⁶ Az akadémia működésének első tíz évében az Ürményi-féle Bálvány utcai bérház második emeletének 16 szobájában nyert elhelyezést, 1867-ben a fenntartó egyesület megvette a Vilmos Császár út és gr. Zichy Jenő utca sarkán álló házat, ahol 18 évig folyt a tanítás (*Vincze, 1935. 41.*).

⁷ Előkészítő iskolában a következő tárgyakat oktatták: hittan, magyar, német, francia, történelem, számtan, algebra, mértan, mértani rajz, szabadkézi rajz és szépírás.

hogyan az iskola működésének első éveiben a harmadik osztályt elvégző tanulók többségének az apja önálló nagytulajdonos volt, majd maguk is hasonló pályára léptek (56%), tehát eleinte a társadalmi hierarchiában felfelé törekvő tehető nagykereskedőknek volt fontos az iskola, valamint az, hogy fiaik be is fejezzék azt (Bódy, 2006. 767. o.).

Továbbá szintén jelzésértékű, hogy az iskola tanításterve a német felsőbb kereskedelmi iskolákkal szemben az általános műveltségű tantárgyakat magasabb óraszámra tanító német kereskedelmi reáliskola képzési struktúráját követte.

KERESKEDELMI SZAKOKTATÁS A KIEGYEZÉS UTÁN

Az 1867-es kiegyezést követően a modernizálódó gazdaság egyre több szakképzett munkaerőt igényelt, melynek eredményeként ugyan történt előrelépés a szakoktatásban, ám annak üteme eleinte messze nem elégítette ki a szükségleteket. A magyar gazdaság fejlődésében – a nem mezőgazdasági ágazatokat tekintve – nagyon jelentős szerepük volt a hazánkba érkező és letelepedő külföldi vállalkozóknak, mérnököknek, műszaki és gazdasági tisztviselőknek és szakmunkásoknak (Katus, 2012). A dualizmus idején kezdetét vette a szakoktatási rendszer kialakítása, eleinte az ipari szakoktatásra helyezve a hangsúlyt.

A középfokú szakoktatás megszervezésekor Eötvös József különös figyelmet fordított a német mellett, a francia szakiskolai rendszer feltérképezésére. Az 1860-as évek végétől ösztöndíjak révén több szakembert – pl. Szakkáy Józsefet a kassai, Horváth Ignác műegyetemi tanárt a szegedi ipariskola alapítóját – küldött külföldre azzal a céllal, hogy tanulmányozzák a német, francia mellett a belga és az angol alsó- közép- és felsőfokú szakoktatást (Vörös, 2013, Vörös, 2017. 86. o.). Eötvös a középfokú szakiskolákat a fent említett német mintára önállóan, illetve a gimnáziumokkal és reáliskolákkal összekapcsolva képzelte el. Így elsősorban a reáliskolák és a gimnáziumok felső osztályaihoz csatolt tagozatok feladataként látta volna szívesen a középfokú szakoktatást. A kereskedelmi szaktanfolyamra iratkozott tanulók a helyi gimnázium vagy reáliskola növendékeivel együtt tanulták volna azokat a tárgyakat, melyek mindkét tanfolyamon (gimnáziumi vagy reáliskolai) egyenlő arányban szerepeltek. A középfokú kereskedelmi szakiskola/szaktanfolyam a gimnázium három felső osztálya vagy a reáliskola négy felső osztálya mellett, illetve ezekkel összekapcsolva működött volna (Eötvös, 1880). A négyéves kereskedelmi tagozat tanulói fel lettek volna mentve számos (klasszikus nyelvi és egyéb humán tárgyak) gimnáziumi, reáliskolai tantárgy tanulása alól, helyettük szaktárgyi órákon vettek volna részt. Eötvös szoros kapcsolatot képzel el a gimnázium és a kereskedelmi iskola között, nem akart a kereskedelmi iskolából egy a gimnáziumi és szakiskolai tananyagot szinte egyenlő arányban a fiatalokra „erőltető” iskolatípust csinálni, de egyúttal fontosnak tartotta az általános műveltséget, melyet a szakiskola tanulói a gimnázium és reáliskola diákjaival együtt sajátítottak volna el. Ám végül javaslata, melyet 1870 áprilisában terjesztett az országgyűlés elé, nem

emelkedett törvényerőre. Eötvös elképzelése és a német szakoktatási rendszer egyes elemei közötti kapcsolódási pontként említhető, hogy a korszakban a német középfokú kereskedelmi iskolák többsége is valamely középiskolával kapcsolatosan működött. A középfokú kereskedelmi képzés a Höhere Handelsschule iskolatípusban folyt, az intézmények egy része önállóan, míg a másik része valamely reáliskolához vagy reálgimnáziumhoz (Königliche Realschule mit Handelsabtheilung, Realgymnasium nebst Handelsschule) kapcsolva működött. Míg az önálló iskolák két, három vagy hat évfolyamosak voltak, addig az előbbi kapcsolatos iskolák csak az utolsó két évben nyújtottak szakképzést (tulajdonképpen a reáliskolai tanulmányaikat egészíthették ki a tanulók egy két éves kereskedelmi tanfolyammal).⁸ Az osztrák kereskedelmi iskolák ugyan nem a középiskolákkal kapcsolatosan működtek, de a középfokú akadémiáknak volt egy két évfolyamos előkészítő tagozata, melyet azoknak szánták, akik a középiskolának csak az alsó tagozatát végezték el.

Eötvös halála után Trefort Ágoston került a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium élére, aki folytatta elődje oktatáspolitikáját, melyben közgazdasági szemléletének is köszönhetően kiemelt szerepet kapott a szakoktatás. Céljai között szerepelt az ipari és kereskedelmi pályák megkedveltetése és az ehhez szükséges képzési hálózat kiépítése. Meglátása szerint Anglia, Franciaország és Németország kell, hogy mintául szolgáljon Magyarországnak, ami az ipart, az iparművészetet, a tudományt és a közoktatást illeti (Mann, 1982). Trefort 1872. október 10-én kiadta a kereskedelmi iskolák első hivatalos szervezeti szabályzatát. A három évfolyamos közép kereskedelmi iskolákra vonatkozó szabályzat rendtartása a következőket tartalmazta: „a három osztályú kereskedelmi tanintézet nyilvánossági joggal ruháztatik fel: ez intézet e mellett főgimnázium vagy a főreáltanodával egyenlő rangba helyeztetik, s mindazon kedvezményekben részesül, melyek ezen intézeteket törvény szerint megilletik: például, hogy az itt végzett növendékek katonai kötelezettségük kitöltésében az egy évi önkéntességre jogosítva vannak” (Schack és Vincze, 1930. 359. o.). A közép kereskedelmi iskolába azok a tanulók jelentkezhetek, akik elvégezték a gimnázium, a reál, vagy a polgári iskola negyedik osztályát, illetve azok a fiúk, akik betöltötték a 14. életévüket és a felvételi vizsgán megfelelték. A felsőbb kereskedelmi iskolákról, mint a későbbiekben megszervezendő iskolatípusról beszélt a szervezet.

A közép kereskedelmi iskolák tanításterve – csekély különbségektől eltekintve – megegyezett a Pesti Kereskedelmi Akadémián érvénybe lépővel, mely a már említett Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen (1849) címen kiadott iskolaszervezetnek a reáliskolák alsó tagozatához kapcsolt „Praktische Jahr” egyéves kereskedelmi szaktanfolyamára, valamint a reáliskolák alsó tagozatára vonatkozó előírásokat – néhány tantárgy kiegészítésével – követte. Tehát az első középfokú kereskedelmi iskoláink, mint reáliskolák – azok szellemében

---

⁸ Reáliskolával kapcsolatos Königliche Realschule mit Handelsabtheilung: Kaiserlautern, Furth, Landshut, míg Zittauban és Frankfurtban a reálgimnáziummal kapcsolatos kereskedelmi tanfolyam működött

és előírásai szerint – kezdték meg működésüket, célul tűzve ki, hogy művelt kereskedőket neveljenek. Ezért a szakirányú képzés mellett az általánosan művelő tantárgyak is fontos szerepet kaptak. Bár 1895-ig a középfokú kereskedelmi iskolatípust általában „közép kereskedelmi” elnevezéssel illeti a korabeli pedagógiai szakirodalom, azonban fontos megjegyezni, hogy Magyarországon az 1870-es évektől létrejövő középfokú három évfolyamos kereskedelmi iskolák különböző néven működtek. Az iskolák egy része az osztrák minta alapján az akadémiai címet viselte, közülük három, alapításától: a társulati fenntartású Pesti Kereskedelmi Akadémia (1857) és a Pozsonyi Kereskedelmi Akadémia (1885), valamint az állami alapítású fiumei kereskedelmi akadémia (1881). A többi hat intézmény 1886 és 1889 között nyerte el ezt a címet, közülük az 1873-ban alapított debreceni és a székesfehérvári iskola (1877) mint kereskedelmi középintézmény, az aradi iskola (1885), mint kereskedelmi középiskola, míg az állami fenntartású soproni (1884) és brassói (1884) iskola alapításakor a fent említett közép kereskedelmi elnevezéssel nyitotta meg a kapuit. Mindemellett 1884-től működtek a polgári iskolával kapcsolatos kereskedelmi iskolák. A négy évfolyamos polgári iskola az ötödik és hatodik évfolyamon kereskedelmi tanfolyamot szerveztek, illetve 1885-től ezt az utolsó két évet egy harmadikkal egészítették ki, így váltak hároméves kapcsolt kereskedelmi iskolává (kapcsolatos kereskedelmi iskolákról bővebben lásd *Nagy A.*, 2011. 201-218.).

Az 1880-as évek közepétől, ha lassan is, de egyre több közép kereskedelmi iskola és szintén középfokú akadémia nyitotta meg kapuit. A tanulók számának lassú növekedése már 1878 után megfigyelhető, azt követően, hogy a reáliskolákat nyolc osztályossá alakították át, így megnövelve az ott eltöltött tanulói idő hosszát. Ellentétben a reáliskolával, a közép kereskedelmi iskolában a tanulók egy évvel korábban fejezheték be tanulmányaikat, ráadásul az egyéves katonai önkéntességi jog – azaz az úriemberré válás egyik alapvető kritériuma – így is biztosítva volt a diákoknak. Az önkéntességi jog elnyerése meghatározta az adott fiatal pályájának alakulását, ugyanis nem volt elhanyagolható tényező, hogy egyéves katonai szolgálat után elnyert tartalékos tiszti címmel léphetett-e ki a munkaerőpiacra, vagy csak több, akár 7-11 éves katonai szolgálat után. Ezen három évfolyamos, döntően polgári iskolára épülő iskolatípus által elnyert önkéntességi jog jól jelzi a gazdasági körök korabeli befolyását, akiknek láthatóan sikerült elérni, hogy a gimnáziumi előtanulmányokat egyáltalán nem igénylő kereskedelmi iskola tanulóit is megillessen a fenti kiváltság. Tovább növelte az iskolatípus népszerűségét az 1883-ban elfogadott, a köztisztviselők minősítéséről szóló törvény, amely a közép kereskedelmi iskolát végzett tanulóknak a középiskolát végzettekkel megegyező jogokat biztosított. Mindez azt jelentette, hogy a polgári iskolai végzettség a köztisztviselői alkalmazás szempontjából egyenértékű volt a négy középiskolai végzettséggel, valamint (az általában polgárra épülő) közép(majd felső)kereskedelmi iskolai végzettség a gimnáziumban/reáliskolában szerzett nyolc középiskolai végzettséggel (*Nagy*, 2000a).

Tehát az Entwurf⁹ által az 1850-es években kialakított középiskolai képzést szélesítette ki Trefort, az elsősorban gyakorlati pályákra felkészítő közép kereskedelmi iskolákkal. A polgári és a reáliskola mellett a közép kereskedelmi iskola sem zárta el a tanulókat a felsőfokú – elsősorban főiskolai – tanulmányoktól, így az iskolatípus középfokon egy újabb mobilitási csatornát jelentett.

A középfokú kereskedelmi szakiskolák életében szintén jelentős változást eredményezett a Wlassics Gyula kultuszminiszterségének első évében a kereskedelmi iskolák negyedik szervezetét tartalmazó rendelet (1895. évi 44.001. sz.) hatályba lépése, melynek értelmében az addig használt eltérő elnevezéseket, mint közép kereskedelmi, kereskedelmi akadémia, felsőbb kereskedelmi iskola megszüntette és egységesen a felső kereskedelmi elnevezést vezette be.¹⁰

Az országban működő akadémiák közül (brassói, fiumei, soproni, budapesti, aradi, debreceni, kolozsvári, pozsonyi és székesfehérvári) a budapesti és a kolozsvári tarthatta meg akadémiai címét. Az iskolák címe 1895-től állandó vita tárgyát képezte. Egyrészt egyesek (kereskedelmi kamarák, testületek) a kereskedelmi helyett a közigazdasági elnevezést látták volna szívesen, azzal érvelve, hogy ezek az iskolák csekély arányban képeznek kereskedőket, másrészt az iskolák azt szerették volna elérni, hogy VKM minden intézménytől vonja meg az akadémia cím használatát, mondván ez megtéveszti a szülőket és munkáltatókat egyaránt, mivel magasabb színvonalat (végzettséget) tulajdonítanak neki.

A még ebben az évben kiadott újabb tantervbe két új kötelező tantárgy került beemelésre, a hittan, illetve francia mintára az irodai gyakorlat. Megfigyelhető továbbá a természettudományokkal szemben az idegen nyelv (a francia mellett angolt és olaszt is taníthattak második idegen nyelvként) és a kereskedelmi szaktárgyak óraszámának növekedése.

A nagy hangsúlyt kapó, általában iskolai keretek között megszervezett irodai gyakorlat (a gyakorlati bevezetését követően kevésbé hasonlított a francia „mintára”, mely részben terepen történő gyakorlatot foglalt magába), illetve a kereskedelmi ismeret és levelezés két önálló tárggyá válása már előrevetítette, hogy a kereskedelmi iskolák sokkal inkább kívánnak tisztviselőket, mint kereskedőket képezni.

Az 1895-ös tanterv előírása szerint 17 tantárgyat tanítottak, elsőben heti 32, másodikban és harmadikban pedig heti 34 órában (ez a három évfolyamon 100 órát tett ki hetente). Ez azt jelentette, hogy délelőtt és délután egyaránt volt tanítás, ami így nem kis feladatot és leterheltséget jelentett a növendékeknek. A kereskedelmi iskolák alsó osztályában 13 rendes (szépírással együtt) tantárgyat 33 órában, a középső és felső osztályban 14-et 34 órában tanítottak, ehhez

---

⁹ Entwurf 1849-ben szervezetileg is elválasztotta a közép- és felsőfokú oktatást, egyszersmind kialakította a hagyományos elitképző klasszikus humán képzést adó tanulmányokat érettségivel záró nyolcosztályos gimnáziumot és hatosztályos praktikus képzést adó reáliskolát.

¹⁰ A felső kereskedelmi iskolák hivatalos szervezete. Kiadta a kereskedelemügyi m. kir. miniszter hozzájárulásával a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1895. évi augusztus hó 20-án 44.001. sz. alatt kelt. rendeletével. M. kir. Tud. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1895. 60.

társultak még rendkívüli tárgyak, amelyekkel együtt a heti óraszám elérte a 35-36 órát. Ezzel szemben a középiskolák felső osztályában 8 rendes tantárgyat a heti 2 óta testneveléssel együtt 30 órában oktattak (*Koltai*, 1899. 101. o.). A felvételi vizsgát megszüntették, helyette a felvétel feltétele négy középiskolai vagy polgári osztály elvégzése volt. Az 1895-ben elfogadott rendelet előírásának megfelelően a diákok tanulmányaik végén tett záróvizsgáját hivatalosan is érettséginek nevezték.¹¹

A hazai középfokú kereskedelmi iskolák száma 1885-ben 17, amely 1895-re 35-re növekedett. Ezek közül 13 állami, 5 államilag segélyezett községi, 5 községi vagy városi, 1 felekezeti, 6 testületi vagy társulati és 5 magán fenntartású volt. A tanulók száma 1857-től, az első iskola megnyitásától (a Pesti Kereskedelmi Akadémia 66 tanulóval kezdte meg működését), kezdve folyamatosan emelkedett 1895-re elérve a 4983 főt.

Ez a közel 5000 fős létszám megközelítőleg a fele volt az 1895-ben a gimnáziumok és reáliskolák három felső osztályába beiratkozott (10 291 fő) tanulóknak.¹² A 19-20. század fordulóján 37 középfokú kereskedelmi iskola működött Magyarországon, melyek közül 6 a fővárosban, míg 31 vidéken.¹³ A felső kereskedelmi iskolák többsége magyar (35), míg egy román (Brassó) és egy részben olasz (Fiume) tannyelvű (*Schack*, 1903. 50. o.). A felső kereskedelmibe járó tanulók létszáma 1880 (688 fő) és 1910 (8308 fő) között több mint tízszeresére nőtt, sőt megközelítette 1910-re a reáliskolába járók számát (amely ekkor 10.668 fő volt) (MSÉ, 1910. 158).

A középfokú kereskedelmi iskolákat szabályzó 1872-es rendelet értelmében az intézmények feletti felügyelet a Földműves- Ipar- és Kereskedelmi Minisztérium hatásköre alól a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium alá került. A közép kereskedelmi iskolák felügyelete ideiglenesen a népiskolai tanfelügyelők alá került, majd közvetlenül a VKM hatáskörébe tartoztak. Az 1895-ben az iskolák felügyeletét illetően is történt változás, ugyanis ettől kezdve az iskolák a népiskolai tanfelügyelők hatásköre alól a felső kereskedelmi iskolai főigazgató igazgatása alá kerültek (*Felkai*, 1994. 118. o.).

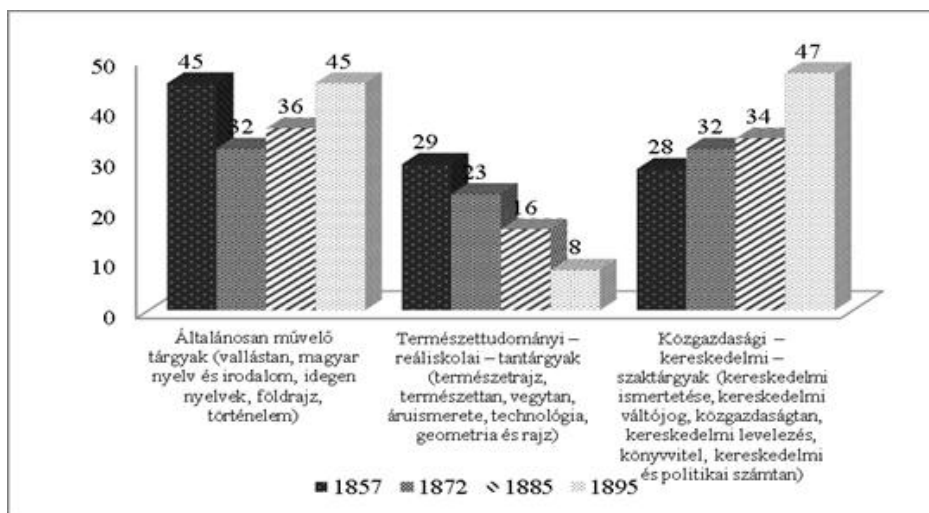
¹¹ Korábban csak a pesti akadémián szerzett végbizonyítványra (1869-től) használták az érettségi elnevezést, a többi középfokú kereskedelmi iskolában a tanulók az 1872-es, 1884-es és 1885-ös szervezet szerint is záróvizsgát tettek, amely bizonyos tekintetben egyenértékű volt az érettségivel.

¹² A közép kereskedelmi iskolák népszerűségét jelzi, hogy már 1892/93-as tanévben is az országban működő 23 reáliskola három felső osztályát látogató 1379 fős tanulói létszám 2284 fővel kevesebb volt, mint a közép kereskedelmi iskolák diákjainak száma (3663 fő). Amíg a reáliskolák felső osztályainak tanulói létszáma 329 fő, addig a kereskedelmi iskolák felső osztályaiban 902 fő tanult, tehát megközelítőleg háromszor annyian jártak ez utóbbi iskolatípus végzős évfolyamaira (*Kereskedelmi szakiskoláink*, 1893. 217. o.; *Schack*, 1903. 49. o.).

¹³ A felső kereskedelmi iskolákhoz hasonló felső ipariskolák száma mindössze három volt.

AZ ÁLTALÁNOS ÉS A SZAKMŰVELTSÉGET ADÓ TANTÁRGYAK MEGOSZLÁSA A MAGYAR, A NÉMET, AZ OSZTRÁK ÉS A FRANCIA KERESKEDELMI ISKOLÁKBAN

Összehasonlítva a négy (1857, 1872, 1885, 1895) magyar tanítástervet elmondható, hogy az 1857-es és 1872-es alapvetően a reáliskolai tantervet tükrözte, hiszen az 1857-es tanítástervben egyenlő arányban (17%) szerepeltek a reáliskolai természettudományi tantárgyak és a kereskedelmi szaktárgyak, illetve 1872-ben a reál és közműveltségi tárgyak száma egyaránt csökkent, míg a szaktárgyak aránya emelkedett (Nagy, 1998. 671. o.).

1. ábra. Az általánosan művelő, a természettudományi és a közgazdasági (kereskedelmi) tárgyak összes óraszámja az 1857-es, 1872-es, 1885-ös, és az 1895-ös tanítási tervekben
Forrás: Schack-Vincze, 1930. 255. o.; Vincze, 1935. 268. o.; Szervezeti szabályzatok (1857, 1872, 1885, 1895)

Ami után a reáliskolákhoz hasonlóan a kereskedelmi iskolák esetében is egyre fontosabbá váltak a közműveltségi tantárgyak (mely az iskolatípus társadalmi elfogadását növelhette), úgy az előbbieken említett irány megfordult és az 1885-ös tanítástervben már közműveltségi tárgyak aránya gyorsabban nőtt, mint a szaktárgyaké. Így nem meglepő, hogy a kereskedelmi vállalkozók, kamarák és testületek képviselői gyakran sérelmezték a szakmai, főleg gyakorlati képzés hiányát (lásd részletesebben: Nagy A., 2015).

A négy tanítástervet tekintve az óraszámokban bekövetkező változások jól jelzik az iskolatípus jellegének átalakulását: természettudományos (reáliskolai)

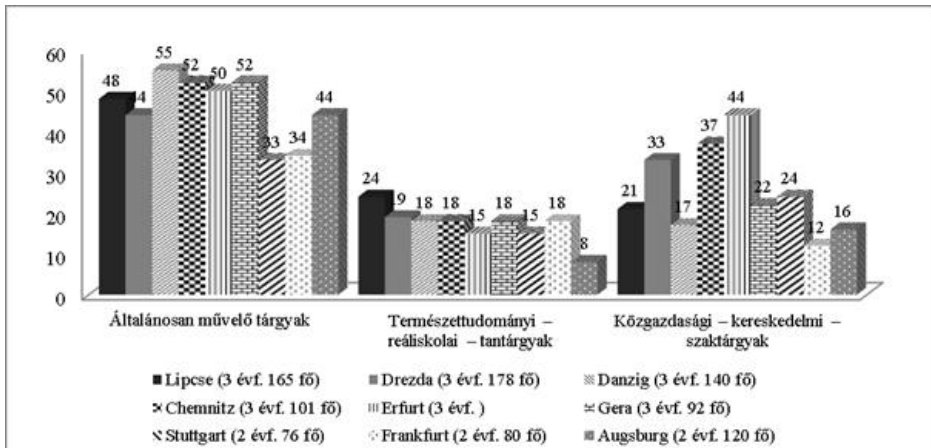
tantárgyak óraszámja jelentősen csökkent (29-23-16-8), míg a szaktárgyaké emelkedett (28-32-34-47) (Vincze, 1935. 255. o.). Az 1895-ös tantervben a szaktárgyak aránya 47%, de ekkor már a közműveltségi tárgyak aránya is elérte 45%-ot, míg a reáliáké 8%-ra csökkent (Nagy, 1998. 671. o.).

Az érettségihez elengedhetetlenül fontos közműveltségi tárgyak arányának növekedése (a fent említett hittan tantárgy kötelezővé tétele, a felvételi megszüntetése... stb.) egyértelműen a felső kereskedelmi iskoláknak a középiskolákhoz való közeledési szándékát jelezte. Az 1895-ös tanterven már érződik a kereskedelmi körök befolyása a tantervkészítésre (kereskedelmi iroda tantárgy bevezetése), az államhatalom, illetve Wlassics Gyula oktatáspolitikai alapeszméje: a szellemi kultúra által megerősítendő egységes magyar nemzet megteremtésére való törekvés, melynek egyik eszköze lehet a középfokú oktatás tekintetében a középiskola (gimnázium, reáliskola) mellett, a kellő általános műveltséget („középiskolákban érvényre juttatni a tananyag nemzeti tartalmát”) biztosító felső kereskedelmi iskola is (Felkai, 1994. 18. o.). Amíg az első szervezet egyéves önkéntességet biztosított, a második hat év alatt kereskedelmi pályára képesített, addig a harmadik hét év alatt érettségi bizonyítványt adott, hogy ezt követően az 1883-as a köztisztviselők minősítéséről szóló törvény révén ne a kereskedelemre, vagy ezzel rokon szakokra készítsen fel, hanem 70-80%-ban tisztviselőket képezzen.

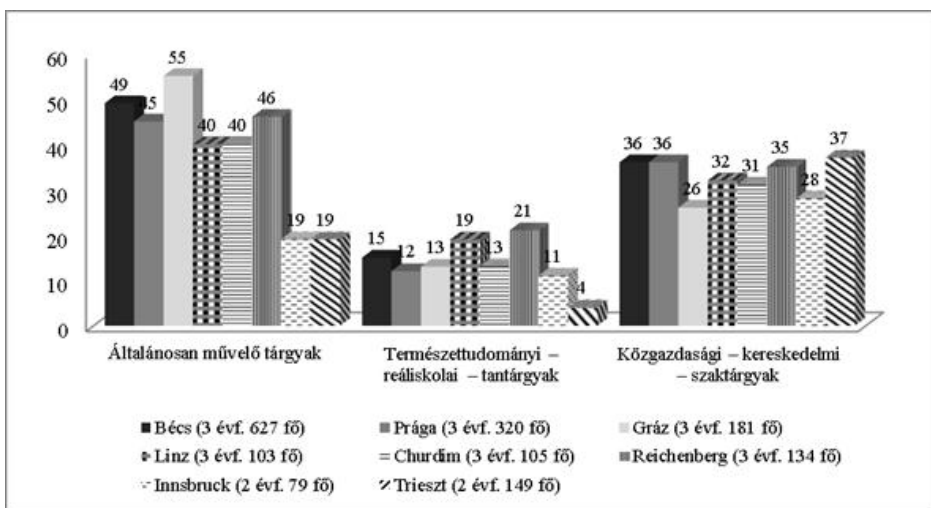
A második és a harmadik ábrára tekintve láthatjuk, hogy az általános műveltséget adó tantárgyak óraszámja 1885-ben az egyes német és osztrák iskolák többségében a hazai iskolák e tárgykörre fordított 36 tanóróját is meghaladta (44-55 óra), itt megjegyzendő, hogy ez utóbbi 1895-től hazánkban is elérte a 45 órát. A szaktárgyak óraszámát vizsgálva elmondható, hogy hazánkban a szaktárgyak óraszámja 1885-ben átlag 34 óra volt, a híres bécsi és prágai kereskedelmi akadémián ugyanerre a tárgykörre mindössze két órával jutott több (36 óra), míg Lipcsében csak 21 tanórát szántak a kereskedelmi tárgyakra. Tehát a német-osztrák kereskedelmi iskolákban sem volt lényegesen magasabb a szaktárgyak óraszámja.

A kor szellemének megfelelően a magyar középfokú kereskedelmi iskolákban ugyan hangsúlyozták a szaktárgyak hasznos és szükséges voltát, ám az általános műveltségű tárgyakkal szemben, amelyek a „művelt emberré nevelés” biztosítékai voltak, a szaktárgyaknak mindig is másodlagos szerep jutott. Az általános műveltség fontos volt azoknak a többségében vagyonos nagykereskedőknek is, akik megengedhették maguknak, hogy fiaikat drága pénzen magasabb fokú kereskedelmi iskolába küldjék. A reáliskolákhoz hasonlóan kereskedelmi iskolában oktatott általánosan művelő tárgyak kellő óraszámja tette lehetővé tulajdonképpen azt, hogy a pesti akadémia végzett diákjai 1868-ban elnyerték az egyéves katonai önkéntesség jogát.

¹⁴Mivel a magyar középfokú kereskedelmi szakoktatást jellemző egységes szervezet a német, az osztrák és a francia 19. századi szakképzés során nem vagy csak kevésbé valósult meg, így ez

2. ábra. Az általánosan művelő, a természettudományi és a szaktárgyak összes óraszámja az egyes német kereskedelmi iskolákban a teljes képzési idő alatt 1885-ben.
Forrás: Jourdan-Dumont, 1886. 10-21.; 26-45. o.¹⁴

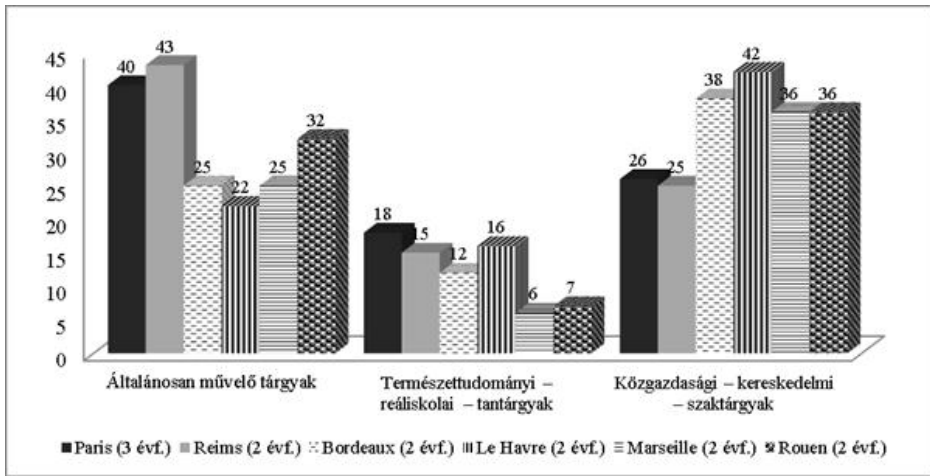
3. ábra. Az általánosan művelő, a természettudományi és a szaktárgyak összes óraszámja a képzés során az egyes osztrák iskolákban 1885-ben.
Forrás: Jourdan-Dumont, 1886. 95-116.; 121-131. o.

A kifejezetten a kereskedelmi pályára felkészítő szaktárgyak óraszámja a hazai kereskedelmi kamarák képviselői által gyakran hivatkozott francia iskolák-

utóbbiak esetében egy-egy jelentősebb kereskedelmi iskola tantárgy és órafelosztását vizsgáltuk meg.

ban haladta meg az általános műveltséget adó tárgyakét, így Franciaországban elsősorban – a magyar gazdasági körök és az egyes hazai társulati fenntartású akadémiák tanárai által is gyakran hiányolt – szakképzést és a gyakorlati oktatást helyezve előtérbe (ld. 4. ábra).

4. ábra. Az általános művelő, a természettudományi és a szaktárgyak összes óraszámja a képzés során az egyes francia iskolákban 1885-ben.

Forrás: Léautey, 1886.; Varga, 1890. 38-60. o.

A képzés tartalmát illetően a német mintára szerveződő magyar kereskedelmi iskolákban a tantárgyak alig tértek el a német, osztrák és a francia iskolákban tanított tárgyaktól, azonban amíg Magyarországon 1872-től egy, a VKM által rendeletbe foglalt szervezeti szabályzat szerint szerveződött az oktatás (tartalma, óraszámja, képzés ideje), addig ilyen egységes jellegű képzés a fent említett országok esetében nem volt. Ugyan történtek lépések a képzés egységes szabályzására vonatkozóan, azonban a hazaihoz hasonló a képzési rendszerről még az 1898 utáni Franciaországban sem beszélhetünk. A német, osztrák és francia állam csakúgy, mint a magyar adott bizonyos kedvezményeket (katonai önkéntességi jog), illetve államsegélyt, de kereskedelmi iskolát nem vagy csak csekély számban alapított (tartott fenn) és nem szólt bele a képzés tartalmába. Így a három évfolyamos középfokú iskolák között olykor jelentős eltérés volt, különösen igaz ez Franciaország esetében, ahol az 1898-as rendeleti szabályozás után az iskolák továbbra is szinte teljes autonómiával rendelkeztek, így képzésük tartalmát a gazdasági igények mentén, az adott régióban meghatározó mezőgazdasági vagy iparágak igényeivel igyekeztek összhangba hozni. Ez utóbbi mintára történő képzési struktúra kialakítására a gazdasági szektor képviselői részéről hazánkban is megfogalmazódott az igény, azonban a nemzetiségi és egyéb érdekeket előtérbe helyező oktatáspolitikai részéről nem talált támogatásra.

Míg az idegen nyelvek közül hazánkban a német és a francia, addig a német iskolákban a francia és az angol, valamint a mennyiségtan tantárgy kapott kiemelt szerepet. A magyar és az osztrák iskolákban hangsúlyos vegyten a német iskolákban nem élvezett prioritást, ellenben a testi, főleg kézi ügyesség fejlesztésének nagyobb figyelmet szenteltek (testgyakorlás, rajz, szépírás). A magyar iskolákat a munkaerőpiac képviselői és az érettségi biztosi minőségükben jelentést tevő kereskedelmi és iparkamarai tagok részéről gyakran érte az a vád, hogy a tanulók idegen nyelvtudása (elsősorban a német) a kereskedelemhez szükséges egyszerűbb szövegértési szintet sem éri el. Ha összehasonlítjuk a nyelvi órák számát a német és az osztrák iskolákkal, láthatjuk, hogy hazánkban nem csak a módszertani hiányosságok állhattak a rossz eredmények háttérében, hanem az óraszám csekélyebb száma is, mivel a bécsi akadémiát követően hazánkban volt legalacsonyabb a nyelvi órák aránya.

1. táblázat. *Idegen nyelvi órák és a mennyiségtan tantárgy aránya az iskolák összes óraszámához viszonyítva 1885-ben*
 Forrás: Ábrai, 1887. 15-19. o.; Jourdan-Dumont, 1886.

Város/ iskola	Képzés ideje év	Nyelv/tanulmány ideje	Nyelvek %	Mennyiség- tan	Összes tanóra átlagos heti óraszám %
Magyarország	3	német, francia 3 év	20,9	18,6	28,7
Marktbreit	6	francia 6 év, angol 2 év	21,2	21,8	30
Nürnberg	6	francia 6 év, angol 3 év	23,5	22,3	30
Drezda	3	francia, angol 3 év	23,7	20	33,8
Lipcse	3	francia, angol 3 év	23,8	18,5	36,3
München	6	francia 6, angol 4 év	24,5	18,3	33,3
Chemnitz	3	francia, angol 3 év	25,7	18,3	36,3
Erfurt	3	francia, angol 3, olasz 2 év	26,5	18	–
Stuttgart	2	francia, angol 2 év	29	18,4	35,2
Berlin	6	francia 6, angol 4 év	29,3	16,8	33,1
Gera	3	francia, angol 3 év	29,8	–	–
Frankfurt	2	francia, angol 2 év	30	13,7	36,5
Bautzen	2	francia, angol 2 év	32,3	16,2	34
Augsburg	2	francia, angol 2, olasz 1 év	34,7	17,7	34
Danzig	3	francia, angol 3 év	41	18	33,3

A hatosztályos német iskolákban a francia nyelvet hat évfolyamon keresztül tanították, míg a három évfolyamos iskolákban a bekerülés feltétele a kellő nyelvtudás felvételi vizsgán való bizonyítása volt, ezzel szemben Magyarországon a döntően polgári iskolából érkező tanulók francia nyelvet nem tanultak, így új nyelvként kellett három év alatt elsajátítaniuk. Ráadásul egy német (kereskedelmi) iskolai osztályba átlag 20-25 fő járt (de volt intézmény ahol ennél is kevesebb, a híres lipcsei iskolában max. 12. fő volt egy osztályban), mely a hazai 35-40 olykor 60 fős osztályokhoz képest sokkal inkább segítette az eredményes nyelvtanulást. A német kereskedelmi iskolák többségében egy lakószobánál nem nagyobb helyiségben 4-5 régi szerkezetű padban ültek a diákok (minden

padban 4 fő), melyek egészen közel voltak a tanári katedrához (Ábrai, 1887. 23. o.). Így a német nyelvtanár egész órán társalgási hangerőn kommunikálhatott a tanulókkal, akik az utolsó padból is jól látták és hallották őt, ráadásul minden órán akár minden tanulóval tudott foglalkozni, így volt lehetősége megismer- ni, többször feleltetni diákjait, szemben magyar kollégáival, akik az 40-50 fős osztályokban csak egyszer vagy kétszer tudták felmérni tanulóik tudását.

2. táblázat. *Az egyes tantárgyak aránya az összes tanóra óraszámának arányában 1885-ben.*

Forrás: Ábrai, 1887., Jourdan-Dumont, 1886.

Iskola	Nyelvek%	Mennyiségtan%	Könyvvitel %
Bécs	20	20	15,3
Churdim	22,9	18,8	14,6
Graz	34,3	19,5	20,6
Linz	21,9	17,7	12,5
Prága (német)	24,4	13,8	11,7
Prága (cseh)	25,5	11,7	11,8
Magyarország	20,9	18,6	16,2

Az idegen nyelvek óraszámának aránya 1885-ben a két évfolyamos francia iskolák többségében szintén magasabb (Párizs 30%, Rouen 36%, Marseille 37%, Reims 36%, Bordeaux 29%, Le Havre 18%) volt, mint hazánkban (20,9%) (Varga, 1890, Jourdon-Dumont, 1886).

A természetrajzot valamennyi osztrák intézményben magasabb óraszám- ban tanították, mint hazánkban. Szintén különbség, hogy az osztrák iskolákban már ekkor a kötelező tantárgyak között szerepelt a gyorsírás, míg nálunk legfeljebb a szabadon választhatóak között. Sőt az osztrák iskolák gépírást is tanítottak, míg nálunk ezt a legtöbb iskolában az 1880-as évektől nem oktatták.

ÖSSZEZÉS

Összességében elmondható, hogy a magyar középfokú kereskedelmi iskolák, míg szervezetüket (képzés tartalma, felépítése) tekintve a német mintát követ- ték, addig elnevezésüket illetően eleinte az osztrák iskolák viselte akadémia címet használták, azonban megjegyzendő, hogy a mintaként szolgáló osztrák akadémiák egy előkészítő képzést követően magasabb előképzettségű tanulókat vettek fel. Magyarországon, csakúgy, mint Németországban, több kapcsolatos kereskedelmi iskola működött, ám azok képzési minősége messze elmaradt a német iskolákétól.

A német, osztrák, francia és magyar kereskedelmi iskolákban a tanítandó kereskedelmi szaktárgyak óraszám- a munkaerőpiac képviselői és az iskolák fenntartói részéről egyaránt komoly vita tárgyát képezte a korszakban. Amíg az általánosan művelő tárgyakat előnyben részesítő német és osztrák iskolák

az előbbi tárgykörbe sorolható idegen nyelvekre helyezték a hangsúlyt, addig a magyar iskolákban a nyelveket alacsonyabb óraszámban tanították, ráadásul mind a tanulók előképzettségének, mind a szaktanárok szakmai felkészültségéből adódóan a magyar tanulók az idegen nyelvi készségeiket illetően komoly hátránnyal zárták tanulmányaikat. Nem volt ritka, hogy a tehetősebb magyar családok a hazai kereskedelmi iskolák valamelyikében tanuló fiaikat nyelvyakorlás és a gyakorlati nemzetközi kereskedelemmel való megismerkedés céljából a hazai kereskedelmi iskola elvégzése után egy-egy német vagy a szakmai tárgyakat magas óraszámra tanító francia intézménybe küldték tanulni.

Hazánkban a kereskedelmi iskolák száma több volt, azonban a kereskedelmi szakképzés minősége az iskoláink többségében nem érte el a német és francia iskolákét. A végzett magyar tanulók a munkaerőpiacon viszonylag gyorsan elhelyezkedésre számíthattak, azonban a munkáltatók gyakran sérelmezték, hogy hosszabb betanításra volt szükség. Bár a hazai gazdasági, kereskedelmi körök több esetben állították példaként – a hazai tanári szakma képviselői által több alkalommal is tanulmányozott és a korabeli kereskedelmi saksajtóban bemutatott – a képzést az adott régiók gazdasági igényei szerint alakító francia kereskedelmi szakoktatás rendszerét, azonban annak gyakorlati elemei nem kerültek áttemelésre.¹⁵ Ugyan az irodai munkálatok tantárgy beemelése francia mintára valósult meg, ám a gyakorlatias jellege már kevésbé érvényesült.

A német, osztrák és francia középfokú kereskedelmi iskolák többségét gazdasági érdekeltségek alapították és tartották fenn, így volt ez a 19. század közepén hazánkban is. Ám amíg ez a fent jelzett országokban az arányokat tekintve döntően így is maradt, addig Magyarországon az 1880-as évek közepétől sorra nyíltak az állami, községi fenntartású iskolák. Az első állami felső kereskedelmi iskola 1881-ben Fiumében nyitotta meg kapuit. Az intézmény megszervezése mögött politikai szándék is húzódott, ugyanis az iskola a térség magyarosításának egyik eszköze volt. A nemzetiségi kérdés mellett, a tananyagában a középiskolákhoz közelítő állami felső kereskedelmi iskolák létrehozásával (egszersmind társadalmi presztízsének növelésével) tovább csökkenthette az oktatáspolitikát a (felső)középfokú oktatás felekezeti jellegét, egyúttal növelve az állami befolyást a középfokú oktatás terén úgy, hogy mindez a klasszikus felekezeti gimnáziumokat nem érintette (Nagy, 2000b). Egyrészt a polgári, az alsó és felső reáliskolák, valamint a felső kereskedelmi iskolák számát igyekeztek emelni, ezzel figyelembe véve a társadalmi igényeket is, másrészt a tantervpolitika segítségével a felekezeti középiskolákban növelték a nem felekezeti „erők” részvételét. Ennek eredményeképpen az oktatáspolitikát a felekezeti iskolák államosítása és túlszorítása nélkül az alsó-középfokú piacon megszüntette, míg a felső középiskolák esetében csökkentette a felekezetek dominanciáját (Nagy, 2000b. 95. o.). Az 1890-es évek közepétől kapuikat az állam támogatásával

---

¹⁵ MNL OL KM K231. 138. doboz. 4. tétel, Az egyes kereskedelmi és iparkamarák által megküldött jelentések a kereskedelmi szakoktatás megreformálása tárgyában 1890-1894.

megnyitó felső kereskedelmi iskolák többsége a nemzetiségek lakta területeken nyílt,¹⁶ igyekezve érvényre juttatni Wlassics Gyula a népiskolák estében is jól ismert azon alapeszméjét, hogy a nemzet jövőjét a magyarság túlsúlyára kell alapozni és ezt elsősorban szellemi kultúrája biztosíthatja.¹⁷

A katonai önkéntesség és egyéb jogok az osztrák, német és francia iskolák esetében is befolyásolták látogatottság alakulását – ám annak feltételrendszere, majd átalakítása, egyes helyeken való későbbi megvonása miatt –, azonban közel sem oly mértékben, mint hazánkban. A fent említett országok esetében több alkalommal történt kísérlet rendeletek, törvények által a középfokú képzés állam által történő egységesítésére, azonban e rendelkezések gyakorlatban történő betartása – a 19. század végén – még kevésbé valósult meg (ha az iskolák részesültek is állami támogatásban és/vagy volt közös szervezetük, rendtartásuk, mint az osztrák iskoláknak, azonban többségük 1920 után is magánfenntartású maradt és viszonylag széleskörű autonómiával rendelkezett, mint például a francia iskolák). Tehát a magyar kereskedelmi szakoktatás szerkezetét tekintve (képzés ideje, tartalma) elsősorban német-osztrák mintára szerveződött, azonban az egységes állami szabályozást követően, az egyes iskolák a képzés tartalmát érintő autonómiájukat elveszítették, így a munkaerő-piaci igényekhez való igazodás elmaradt. Ez utóbbi a jelzett országok esetében sem önmagában a szaktárgyak óraszámának emelésében nyilvánult meg, hanem a képzés tartalmának folyamatos átalakításában, mely hazánkban elmaradt, így az iskolatípus a végzett tanulók esetleges nemzetközi kereskedelemben való érvényesülését csak kevésbé tudta elősegíteni.

ELSŐDLEGES FORRÁSOK

A kereskedelmi iskolák szervezete. Vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1885. évi augusztus hó 3. napján 29.801. szám alatt kelt rendeletéből. Egyetemi nyomda, Budapest.

A felső kereskedelmi iskolák hivatalos szervezete. Kiadta a kereskedelemügyi m. kir. miniszter hozzájárulásával a vallás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter 1895. évi augusztus hó 20-án 44.001. sz. alatt kelt. Rendeletével. M. kir. Tud. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1895.

Ábrai Lajos (1887): A kereskedelmi szakoktatás Németországban és Ausztriában. In: Ábrai Lajos (szerk.): *Az Államilag Segélyezett Aradvárosi Kereskedelmi akadémia második évi jelentése az 1886-1887. iskolai évről*. Arad. 3-33.

¹⁶ A hazai felső kereskedelmi iskolák területi megoszlását, tanulóinak felekezeti, társadalmi összetételét, valamint a korabeli munkaerőpiacon való elhelyezkedési lehetőségeit lásd bővebben (Nagy A., 2014. 165-242. o.)

¹⁷ 1899. évi költségvetés tárgyalásakor Wlassics Gyula beszédében kiemelte, hogy „az állami és nemzeti egység előfeltételét a kulturális intézményekben, a hazafias érzésekben, a közös törekvésekben és egységben összeforrott magyar nemzeti kultúra képezi” (Felkai, 1994. 15. o.).

Bricht Lipót (1896): *A Budapesti Kereskedelmi Akadémia története alapításától 1895-ig*. Singer és Wolfner, Budapest.

Eötvös József (1880): A középtanodai oktatásról és a középtanodákhoz kapcsolódó szakiskolákról szóló törvényjavaslat indoklása. *Országos Közép (tanodai) Iskolai Tanáregyesület Közlönye*, **13.** 15. sz. 284-311.

Jourdan, Édouard – Dumont, Georges (ed. 1886): *Étude sur les écoles de commerce en Allemagne, en Autriche-Hongrie, en Belgique, en Russie, en Suède, en Suisse et aux États-Unis D’Amérique*. Libraire II. Le Soudier, Paris.

Kereskedelmi szakiskoláink 1892/93-ban. *Kereskedelmi Szakoktatás*, 1893. **1.** 7. sz. 212-217.

Koltai Virgil (1899): A kereskedelmi iskola a magyar közoktatás keretében. *Kereskedelmi Szakoktatás*, **8.** 3-4. sz. 99-103.

Koltai Virgil (1903): Az osztrák kereskedelmi akadémiák látogatottsága. *Kereskedelmi Szakoktatás*, **11.** 6. sz. 250.

Léautey Eugène (1886): *L’Enseignement commercial et les écoles de commerce en France et dans le monde entier. Nomenclature et monographies des écoles de commerce françaises et étrangères d’après des documents officiels, observations et considérations sur l’enseignement commercial. Réformes*. Librairie Comptable et Administrative, Paris.

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Kereskedelemügyi Minisztérium (KM) K231. Ipari és belkereskedelmi szakosztály, 4. tétel, 138. doboz, 1890-1895.

Magyar Statisztikai Évkönyv (=MSÉ). Új Folyam XVIII. 1910. Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Athenaeum, Budapest. 1911.

Pólya Jakab (1896): *A Pesti Polgári Kereskedelmi Testület és a Budapesti Nagykereskedők és Nagyiparosok Társulata története*. Franklin-Társulat Nyomdája, Budapest.

Szántó Sámuel (1895): Iskoláink autonómiája és fizetésügye. *Kereskedelmi Szakoktatás*, **4.** 2-3. sz. 52-61.

Varga Imre (1890): A francia kereskedelmi iskolák. In: Ábrai Lajos (szerk.): *Az Államilag Segélyezett Aradvárosi Kereskedelmi Akadémia ötödik évi jelentése az 1889-90. iskolai évről*. Arad. 32-66.

FELHASZNÁLT IRODALOM

Bonin, Hubert (2006): *Histoire de la Société général 1864-1890. La naissance d’une banque moderne*. Droz S.A, Genève.

Cocks, Geoffrey – Jaraus, Konrad H. (1990): *German professions, 1800-1950*. Oxford University Press. New York.

Ditchen, Henryk (2015): *Die Politechnika Lwowska in Lemberg: Geschichte einer Technischen Hochschule im multinationalen Umfeld*. Logos Verlag Berlin, Berlin.

Bódy Zsombor (2006): *Mobilitás és iskolarendszer. A felső kereskedelmi iskolák helyéről a magyar iskolarendszer társadalomtörténetében*. A Budapesti

Kereskedelmi Akadémia diákságának rekrutációja és mobilitása, 1860-1906. In: Kövér György (szerk.): *Zsombékok. Középosztályok és iskolaválasztás Magyarországon a 19. század elejétől a 20. század közepéig. Századvég*, Budapest. 757-784.

Borotvás-Nagy Sándor (1928): Franciaország kereskedelmi szakoktatása. *Kereskedelmi Szakoktatás*, XXXV. évf. 5-6. sz. 210-244.

Fridenson, Patrick - Paqui, Lucie (2008) *De haut enseignement commercial á l'enseignement supérieur de gestion (XIX.-XX. siècle)*. Simon, Pierre (szerk.): *La Chambre de commerce et d'industrie de Paris 1803-2003*. II. Études Thématiques. Droz S. A., 199-258.

Engwall, Lars - Zamagni, Vera (ed. 1998): *Management Education in Historical Perspective*. Manchester University Press, Manchester, New York.

Felkai László (1994): *Magyarország oktatásügye a millennium körüli években*. OPKM, Budapest.

Graves, N. J. (1964): Technical education in France in the nineteenth century. The origins and development of education for industry and commerce in France during the first 80 years of the nineteenth century in the public primary and secondary schools. *The Vocational Aspect of Education*, 34. 14. sz. 148-160.

Horlebein, Manfred (1991): Kaufmännische Berufsbildung. In: Berg, Christa (szerk.): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band IV. 1870-1918. Von der Reichsgründung bis zum Ende des Ersten Weltkrieges*. Verlag C. H. Beck, München, 404-409.

Katus László (2012): *A modern Magyarország születése. Magyarország története 1711-1914*. Kronosz Kiadó, Pécs.

Lenormand, Paul (2008): *Le chambre de commerce et d'industrie de Paris (1803-2003)*. Droz S.A, Genève.

Mann Miklós (1982): *Trefort Ágoston élete és működése*. Akadémiai Kiadó, Budapest.

Nagy Adrienn (2015): Kereskedelmi iskolák az oktatáspolitikai és a munkaerőpiac képviselőinek kerestűzében 1850 és 1906 között. *Képzés és Gyakorlat*, 13. 3-4. sz. 153-168.

Nagy Adrienn (2014): *A felső kereskedelmi iskolák fejlődéstörténete Magyarországon 1867-1945*. Doktori Disszertáció. Kézirat. PTE „Oktatás és Társadalom” Neveléstudományi Doktori Iskola. Pécs.

Nagy Adrienn (2011): Polgári leányiskolák sorsa a dualizmus kori Magyarországon. In: Hajdicsné Dr. Varga Katalin (szerk.): *Nevelés és társadalom: Hagyomány és megújulás. Képzés Gyakorlat Konferenciák V. Kaposvári Egyetem Pedagógiai Kar Nyugat-Magyarországi Egyetem Benedek Elek Pedagógiai Kar, Kaposvár*. 201-218.

Nagy Péter Tibor (1998): Tantervpolitika a századvégen. *Educatio*, 7. 4. sz. 657-677.

Nagy Péter Tibor (2000a): A húszas évek középiskola-politikájának kialakulása. *Századok*, 134. 6. sz. 1313-1334.

Nagy Péter Tibor (2000b): *Járszalag és aréna. Egyház és állam az oktatáspolitikai erőterében a 19. és 20. századi Magyarországon*. Új Mandátum, Budapest.

Rätzer, Manfred (2001): Kurze Geschichte der Öffentlichen Handelslehrensatlt Leipzig. In: Listewnik, Petra (Hrsg.): *Die Öffentliche Handelslehrensatlt zu Leipzig 1831-1950. Festschrift zum 170. Jahrestag ihrer Gründung*. Leipziger Universitätsverlag, Leipzig.

Prévor, André (1964): Les Frères des Écoles Chrétiennes et la Pédagogie de l'Enseignement Technique au 18e et au 19e siècles. *Paedagogica Historica*, 4. 171-172.

Schack Béla (1929): Az osztrák két osztályú kereskedelmi iskolák. *Kereskedelmi Szakoktatás*, 36. 2. sz. 155-157.

Schack Béla - Vincze Frigyes (1930): *Kereskedelmi oktatásügy fejlődése és mai állapota Magyarországon*. Franklin-Társulat, Budapest.

Schneider, Dieter (2001): Betriebswirtschaftslehre. Geschichte und Methoden der Wirtschaftswissenschaft. R. Oldenburg Verlag München Wien. München.

Szántó Jenő (1926): A francia kereskedelmi szakoktatás jelen állapota. *Kereskedelmi Szakoktatás*, 33. 3. sz. 122-126.

Zander, Herbert Gunter (2004): Gründung der Handelshochschulen im deutschen Kaiserreich (1898-1919). Inauguraldissertation zur Erlangung des Doktorgrades der Wirtschafts- und Sozialwissenschaftlichen Fakultät der Universität zu Köln. Bad Homburg.

Vincze Frigyes (1935): *A középfokú kereskedelmi szakoktatásügy hazánkban és a külföldön a 19. század ötvenes éveitől napjainkig*. Studium, Budapest.

Vincze Frigyes (1937): *A szakoktatásunk múltja és jelene*. Szepes és Urbányi, Budapest.

Vörös Katalin (2013): A szakoktatás-politika és modernizáció a 19. század végi Magyarországon. In: Baska Gabriella - Hegedűs Judit - Nóbik Attila (szerk.): *A neveléstörténet változó arcai*. ELTE - Eötvös Kiadó, Budapest. 94-105.

Vörös Katalin (2017): Az iparoktatás külföldön. Kísérlet a dualizmus kori pedagógiai sajtó és iparoktatás-politika árnyalására. *Századvég*, 83. 1. sz. 81–99.